

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp
(4)

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિ

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

: પદ્યભાર :

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તિસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આઘાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આઘાતને જ પદ્યભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્યભારની (વિશેષ થડકાર કે આઘાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્યભાર (વિશેષ થડકાર કે આઘાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્યભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્યભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્યભાર અને ગૌણ પદ્યભાર. મુખ્ય પદ્યભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્યભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્યભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. મારા પુસ્તક ‘ગઝલધારા’માં અને અન્ય લેખમાં મુખ્ય પદ્યભારને રેખાંકિત કરીને અને ગૌણ પદ્યભારને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવ્યાં છે જ્યારે આ ચર્ચા દરમિયાન હું મુખ્ય પદ્યભારને ઊપર ટપકું કરીને અને ગૌણ પદ્યભારને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવીશ.

‘અનુભવ’ શબ્દનું લેખિત લગાત્મક માપ ‘લલલલ’ થાય છે પરંતુ ‘અનુભવ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ‘અનુભવ્’ કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ ‘અનુભવ’ શબ્દનું લગાત્મક માપ ‘લલગા’ થાય છે. અહીં ‘અનુ’ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે અને ‘ભવ’ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે.

‘અનુભવ’ શબ્દનું ઉદાહરણ ફક્ત સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોની અને સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોની સમજ આપવા પુરતું જ આપ્યું છે. તેથી જુદા-જુદા શબ્દોના લગાત્મક સ્વરૂપની ચર્ચા અત્યારે ન કરવા વિનંતી કે જેથી છંદશાસ્ત્રની ચર્ચામાં વિક્ષેપ ન પડે.

જે રીતે પદ્ય-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે છંદ જરૂરી છે એ જ રીતે સંગીત-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે તાલ જરૂરી છે. ગઝલ એ ગેય કાવ્ય પ્રકાર હોવાથી ગઝલના છંદ અને સંગીતના તાલ વચ્ચે સીધો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોમાં પંચકલ, ષટ્કલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ પ્રકારની સંધિ પ્રયુક્ત થાય છે કે જેનો પદ્યભાર સંગીતના તાલના આધારે નક્કી કરી શકાય છે. લઘુઅક્ષરની ૧ માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની ૨ માત્રા ગણતાં પંચકલ સંધિની ૫ માત્રા, ષટ્કલ સંધિની ૬ માત્રા, સપ્તકલ સંધિની ૭ માત્રા અને અષ્ટકલ સંધિની ૮ માત્રા થાય છે. પંચકલ સંધિ માટે ૧૦ માત્રાના ઝપતાલનો પ્રયોગ, ષટ્કલ સંધિ માટે ૬ માત્રાના તાલ દાદરાનો પ્રયોગ, સપ્તકલ સંધિ માટે ૭ માત્રાના તાલ રૂપકનો અથવા ૧૪ માત્રાના તાલ દીપચન્દીનો પ્રયોગ અને અષ્ટકલ સંધિ માટે ૮ માત્રાના તાલ કહેરવાનો પ્રયોગ કરવાથી જુદી-જુદી સંધિના પદ્યભાર નક્કી કરી શકાય છે. સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર નક્કી કરવાની પદ્ધતિ રજૂ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી. તેથી એ સંદર્ભમાં વિસ્તૃત માહિતી માટે મારી વેબસાઈટ www.udayshahghazal.com પરથી મારું પુસ્તક ‘ગઝલધારા’ અથવા મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારના વિષય પરના મારા લેખનો અભ્યાસ કરવો રહ્યો. મારી વેબસાઈટ પર પ્રસ્તુત કરેલ માહિતીને વિના મૂલ્યે ડાઉનલોડ કરી શકાય છે.

ગઝલમાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતા નથી. તેથી બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવતા હોય એવી સંધિની યાદી પ્રસ્તુત કરું છું.

અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે
પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર
(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

લગાંગ્રા
ગાલગાં

: ષટ્કલ સંધિ :

લગાંલગ્રા અથવા લગ્રાલગાં
લલગાગાં
ગાંલલગ્રા

: સપ્તકલ સંધિ :

લગ્રાગાગાં
ગાંલગ્રાગા
ગાગાંલગ્રા
લલગાંલગ્રા
લગ્રાલલગાં

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગ્રાગા અથવા ગાગાંગાગ્રા
લંગાલગ્રાગા
લલગાંગાગ્રા
ગાંલલગ્રાગા
ગાગાંલલગ્રા
લલગાંલલગ્રા
ગાલંગાલગ્રા

અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે
પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર
(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

ગાંગાલ

: ષટ્કલ સંધિ :

ગાંલગાલ અથવા ગાલગાંલ

ગાગાંલલ

: સપ્તકલ સંધિ :

ગાંલગાલલ

ગાગાગાંલ

ગાલલગાંલ

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગાલલ

ગાંલલગાલલ

ગાંગાલગાલ

ઉપરોક્ત સંધિઓના અભ્યાસ પરથી નીચે મુજબના કેટલાંક તારણો કાઢી શકાય છે.

(૧)	કોઈપણ સંધિમાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો નથી.
(૨)	જે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર સ્થિત હોય તે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભારવાળા લઘુઅક્ષર પછી ગુરુઅક્ષરનો જ પ્રયોગ થયો છે.
(૩)	મુખ્ય અને ગૌણ એ બંને પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર જ સ્થિત હોય એવી એકપણ સંધિ પ્રયુક્ત થતી નથી.
(૪)	કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપમાં પણ બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતાં નથી.
(૫)	દરેક પંચકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે દ્વિકલ (ગા) અને ત્રિકલ (ગાલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૬)	દરેક ષટ્કલ સંધિમાં એક ત્રિકલ (ગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ત્રિકલ (ગાલ અથવા લગા) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ત્રિકલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૭)	દરેક સપ્તકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે ત્રિકલ (ગાલ) અને ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૮)	દરેક અષ્ટકલ સંધિમાં એક ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ચતુષ્કલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૯)	જે અષ્ટકલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા ન હોય એવી અષ્ટકલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષરની વચ્ચે એક થી વધુ ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થતાં નથી.
(૧૦)	લંગાલગાગા અને ગાલંગાલગા એ બે અષ્ટકલ સંધિમાં જ મુખ્ય પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર સ્થિત છે કારણ કે એ બંને સંધિ અનુક્રમે ગાંગાગાગા અને ગાગાંગાગા સંધિના જ સ્વરૂપ છે.

ગઝલના છંદશાસ્ત્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લઘુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. આમ આપણી પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષરવાળી સંધિ જ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થશે.

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(ઉપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૧) લગાંગા
- (૦૨) ગાલગાં
- (૦૩) લગાંલગા અથવા લગાલગાં
- (૦૪) લલગાગાં
- (૦૫) ગાંલલગા
- (૦૬) લગાગાગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા
- (૦૮) ગાગાંલગા
- (૦૯) લલગાંલગા
- (૧૦) લગાલલગાં
- (૧૧) ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા
- (૧૨) લંગાલગાગા

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(ઉપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

- (૦૬) લગાગાગાં = લગાલલગાં
- (૦૭) ગાંલગાગા = ગાંલગાલલ
- (૦૮) ગાગાંલગા = લલગાંલગા
- (૧૧) ગાંગાગાગા = લંગાલગાગા, ગાંલલગાગા, ગાંગાગાલલ, ગાંલલગાલલ, ગાંગાલગાલ.
- (૧૧) ગાગાંગાગા = લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા, લલગાંલલગા, ગાલંગાલગા.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

‘મતિ’ શબ્દ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો બનેલો છે અને ‘દિલ’ શબ્દ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો બનેલો છે. ગાંગાગાગા સંધિમાં ‘દિલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન કરી શકાય છે જ્યારે ‘મતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં એટલે કે ‘મતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાંગાગાગા સંધિના બીજા અને ચોથા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર જ કરી શકાશે. ‘અનુભવ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાંગાગાગા સંધિમાં કરવો હોય તો ‘અનુભવ’ શબ્દનો ‘અનુ’ ગાંગાગાગા સંધિના બીજા અથવા ચોથા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર આવે એ જ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાશે.

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street

Navsari – 396445

Gujarat – India

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

Website : www.udayshahghazal.com